

Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar

İlhan YILDIZ*

Osmanlı eğitim sistemi, -ilk modern okullar açılıncaya kadar- temel bilgilerin verildiği *Sıbyan mektebi*¹, saray ve devlet işlerinde görevlendirilmek

Sıbyan Mektebi: Medreseler konusuna girmeden önce medresenin bir uzantısı olarak düşünebileceğimiz sıbyan mektebi üzerinde biraz durmamız gerekmektedir. Zira Osmanlı eğitim sisteminde medrese öncesi Sıbyan Mektebini bitirme zorunluluğu vardır. Bu mekteplerde 5-6 yaşlarındaki çocuklara okuma yazma, dört işlemden ibaret olan matematik, bazı dini bilgileri ve tecvit dersi verilmiştir. Sıbyan Mektebi; *Daru't-Talim, Mahalle Mektebi, Taş Mektep* ve *Mekteb-i İbtidaiyye* gibi isimlerle de anılmıştır. Burada erkek ve kız talebeler karma eğitim görmüşlerdir. Sıbyan mektebinin öğretmenlerine muallim, öğrencisine kalfa denmiştir. İlk dönemlerde bu okullara gitmek mecburi değildi. Ancak harpler ve çeşitli sıkıntılardan dolayı anne-babalar çocuklarını okullara göndermeyince II. Mahmut döneminde sıbyan mektebine gitmek mecburi hale getirilmiştir. Zengin ailelerin bu mekteplere ve öğretmenlerine yaptıkları yardımlar yanında, padişah ve hanedanının tahsis ettikleri vakıf gelirleri ile sıbyan mektebi talebeleri o zamanın şartlarına göre rahat bir eğitim imkânına sahip idiler (Ergin, 1977: 82vd.)

Sıbyan Mektebi'nin Sayısı: İstanbul'da kaç tane sıbyan mektebi bulunduğu hakkında kesin bir sayı vermek mümkün görünmemektedir. Evliya Çelebi (1040) 1630 da meşhur resmigeçitten bahsederken İstanbul'da 1299 sıbyan mektebi bulunduğunu söylemektedir. Osman Ergin'e göre; Evliya Çelebi'nin haber verdiği rakamların bazen sağdan bazen soldan birer hanesi daima fazladır. Mesela, burada soldan bir haneyi kaldırırsak 299 kalır ki bu kadar mektep İstanbul için makuldür. Tanzimat'tan sonra bu mekteplerin ıslahına teşebbüs edildiği sırada sayılarının 360 dolayında olduğunu ileride göreceğiz. 0 tarihten 1924'e kadar yananlar, yıkılanlar, arsası ve binası satılanlar çıkarıldığında evkaftan hususi idareye devr olunan mekteplerin sayısının 364 oluşu da verilen rakamların aşağı yukarı biri birini tuttuğunu göstermektedir. Bununla birlikte İstanbul'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yayınlanmasına kadar çeşitli tarihlerde yapılmış ve açılmış olan sıbyan mektepleri hakkında kesin bir rakam verilemiyor. Kanunun yayınlanmasından sonra mekteplerin bir deftere göre sayısı 364'tür. Nitekim 3 Şaban 1381 yılında yayınlanan

* Prof. Dr., Karatekin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

üzere subay, memur ve hizmetçiler yetiştiren *Enderun mektebi'* şehzadelerin eğitildiği ilk mektep *Şehzadegan mektebf*, ve *Medreselerden* oluşmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı eğitim sistemini üç kısma ayırabiliriz: 1. Tanzimat Dönemi ile birlikte açılan modern okullar⁴, 2. Gayri

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 3. maddesinde sıbyan mektebinin sayısı hakkında şöyle denmektedir: "*Her mahalle ve karyede (köyde) ve icabına göre bir iki mahalle veyahut bir iki karyede laakall (en az) birer sıbyan mektebi bulunacak ve muhtelit (karışmış) olan karye ve mahallelerde İslam mektebi başka gayri müslime mektebi başka olacaktır*" (Düstûr, h.1290: 184).

Enderun Mektebi, Ordu, saray ve hükümet işlerinde görevlendirilmek üzere subay, memur ve müstahdemler yetiştiren bu mektep, Topkapı Sarayı içinde idi. İlk zamanlar talebeler sadece devşirme ve yabancılar arasından seçilerek alınır. Yani bu mektebin talebesi Acemi oğlanlar arasından seçilmiştir. Enderun'dan mezun olanlar, Veziriazamlık, Kaptanpaşalık, Yeniçeri Ağalığı, Kapıcıbaşılık, Sancakbeylikleri vb. sarayın ve hükümetin yüksek makamlarına tayin edilirdi. Bu mektepten mezun olanlar sarayın mimarını, nakkaşını, hattatını, katibini, imam ve müezzinini de yetiştirmiştir. Devletin imparatorluk özelliğini kazanmasından sonra, mutlak merkezîyetçi politikası gereği idari görevler tamamıyla Enderun'dan yetişme devşirmelere bırakılmıştır. (Daha geniş bilgi için bkz. Ergin, 1997: I, 11; Unat, 1967: 87; Uzunçarşılı, 1945: 310; Pakalın, , 1971: I-III, 534)

Şehzadegân mektebi, Osmanlı Hanedanına mensup kız ve erkek çocuklar ayrı bir yerde eğitim görmekte idiler. Sıbyan mektebi seviyesinde olan bu mektep Topkapı Sarayı'nın Harem Dairesinde, Darusseade ağasının bulunduğu binanın üst katındaydı. Mektep Darusseade ağasının gözetim ve denetimindeydi. Şehzadelerin bu mektepte aldıkları temel bilgilerden öte hemen her konuda bilgi sahibi olmalarını "*atabeylik*" ve "*lalalık*" müesseseleriyle açıklamak gerekmektedir. Zira bir şehzade bu münevver, tecrübeli ve yaşlı şahıslarla birlikte herhangi bir vilayete gönderilir ve uzun bir eğitime tabi tutulurdu. (Ergin, 1997: I, 6; Pakalın, , 1971: I-III, 332)

Medreseler kendi içerisinde şu şekilde kategorize edilmiştir: a) *Yirmili Medreseler*: "Haşiye-i Tecrid" medreseleri de denmektedir. Müderris, günlük 20 akçe almaktadır. Tahsil süresi 3 ay ile 2 yıl arasında değişmektedir. Bu medreselerde mantık, fıkıh, belagat ve kelim ile ilgili kitaplar okutulurdu. b) *Otuza Medreseler*: "Miftah" medreseleri de denmektedir. Müderris, günlük 30 akçe almaktadır. Tahsil süresi 2 ay ile 2 yıl arasında değişmektedir. Bu medreselerde hadis, fıkıh, belagat ve kelim ile ilgili kitaplar okutulurdu. c) *Kırklı Medreseler*: Müderris günlük 40 akçe almaktadır. Tahsil süresi 3 ay ile 3 yıl arasında değişmektedir. Bu medreselerde Hadis, fıkıh, belagat ve kelim ile ilgili kitaplar okutulurdu. d) *Ellili Medreseler*: Müderris günlük 50 akçe almaktadır. Bu medrese iki grupta ele alınabilir: 1- *Hariç Medreseleri*: Tahsil süresi 5 ay ile 1 yıl arasında değişmektedir. Bu medreselerde kelim, fıkıh ve hadis ile ilgili kitaplar okutulurdu. 2- *Dahil Medreseleri*: Tahsil süresi 6 ay ile 1 yıl arasında değişmektedir. Bu medreselerde Hadis, fıkıh, usul-ü fıkıh ve tefsir ile ilgili kitaplar okutulurdu. e) *Tetimme Medreseleri*: "Musıla-i Sahn" da denmektedir. Sahn-ı Seman medreselerinin arka tarafında yer alan bu müesseseler orta öğretime tekabül etmekteydi. Yine Dahil medreselerine de denk sayılmaktadırlar. Bu medreselerde Belagat, Usul-ü fıkıh, mantık ve Kelim ile ilgili kitaplar okutulurdu, f) *Sahn-ı Seman Medreseleri*: Fatih tarafından Fatih camiinin doğu ve batı tarafına yaptırılan sekiz medreseye "Medaris-i Semaniye" ya da "Sahn-ı Seman" denilmekteydi. Toplam yüz elli iki odası ile geniş bir alana kurulmuştu. Talebesine danışmend denilirdi. Bu medreselerde müderrislere yardımcılık yapan "muid" ler danışmendlerin gözetim ve denetimleri ile meşgul olmaktadır. Muidler danışmendlerin çalışkan ve kabiliyetli olanları arasından seçilmekteydi. Tahsil süresinin 6 ay ile 1 yıl arasında değiştiği görülmektedir. Bu medreselerde fıkıh, usul-ü fıkıh, hadis ve tefsir ile ilgili kitaplar okutulurdu. g) *Altmışlı Medreseleri*: Derece bakımından Sahn ile aynı olmasına rağmen müderrisleri Sahn müderrislerinden daha fazla yevmiye alırlardı. Burada Sahn'dan başlanıp ta bitirilemeyen eserler tamamlanırdı. Fatih devrinde Altmışlı medrese olarak Ayasofya medresesi vardı. Tahsil süresi 1 yıldır. Bu medreselerde fıkıh, usul-ü fıkıh, hadis, kelim ve tefsir ile ilgili kitaplar okutulurdu. h) *Süleymaniye Medreseleri*: Kanuni'nin Mimar Sinan'a inşa ettirdiği bu medreseler ile Osmanlı eğitim sistemi mükemmel bir seviye ulaşmıştı. Süleymaniye sitesinde Daru'l- Hadis ile tıp, matematik ve sair dini, hukuki ve edebi eğitim yapılabilmesi için altı medrese ile hastane, imaret, tabhane, hamam vb. sosyal tesisler inşa edilmişti. Daru'l-Hadis derece itibarıyla en yüksek seviyede bulunmaktaydı. Özellikle Daru't-Tıp'ta bir usta çırak statüsünün varlığını dikkate alacak olursak, öğrencinin mesleğinde kabiliyet ve ihtisas kazandığı zaman icazet almayı da hak ettiğini söyleyebiliriz. Ancak gerek Daru'l-Hadis ve gerekse Daru't-Tıp ve Riyaziye bölümü olsun hepsinde belli kitap ve programlar takip edilmiştir. Özellikle Daru'l-Hadis bölümünde Buhari, Müslim, Meşarık ve Keşşaf adlı eserlerin okutulduğunu görmekteyiz. (Daha geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1965: 11vd.; Ergin, 1997: I, 97vd.; Atay, 1983: 73vd.; Baltacı, 1976: 37-41)

1839'da II. Mahmud döneminde açılan *Rüşdiyeler*, 1869 yılında açılan *İdadiyeler* ve 1868 yılında Galatasaray Sultanisi ile maarifimize giren Fransız modeli mektepler olan *Sultaniyeler* ilk ve orta öğretim seviyesindedir. 1863'te açılan ilk Daru'l- Funun yüksek öğretim seviyesindedir.

Müslim milletlerin özel okulları ve kapitülasyonlarla birlikte açılan yabancı okullar⁶ ve 3. Medreseler.

Osmanlı eğitim sistemini medrese bağlamında ele alacağımız için çalışmamızda ağırlıklı olarak medreseden bahsedilecektir.

A. Medreseler

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretimin omurgasını medreseler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklularının ve Anadolu beyliklerinin siyasi kadrolarından büyük ölçüde yararlanarak kendi teşkilatını oluştururken eğitim-öğretim sahasında da Türk-İslâm Devletlerinden devraldığı mirastan faydalanmıştır. Kısacası Osmanlı Devleti, siyasi bir kuruluş olarak ortaya çıkmasından itibaren medreselere sahip olmuş, hatta uzun dönemler halinde medrese, genel anlamda Osmanlıların tek eğitim-öğretim kurumu olma özelliğini korumuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar konusu bir bütün ve kronolojik çerçeve içerisinde, İmparatorluk düzeyinde incelenmesi gereken bir sorundur. Eğitim olgusu yanında ağırlık noktası olan Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki siyasi faaliyetler, bu okulların birer sorun olmasında en büyük etkidir. Başlangıçtan beri buldukları elverişli ortam, yayılma ve çoğalma rahatlığı içerisinde, denetim yetersizliği gibi bulunmaz bir fırsatla, her türlü okul dışı faaliyette bulunmuşlardır. Ekonomik, siyasi ve eğitim kaynaklı bir sorun, İmparatorluk toprakları düzeyinde araştırıldığında ortaya çıkan görünüm, bir imparatorluğun çöküşü ve parçalanışı konusunda, bir çok unsurun yanında yabancı okulların da ne kadar etkin bir olgu olduğunu gösterir. Cemaat okullarının başlangıçta, imtiyazlardan yararlanılarak, din eğitimi veren kurumlar şeklinde açıldığını, daha sonra bir çoğunun yabancı devlet himayesine girdiğini ve bundan sonra da yabancı devletlerin de okul açmaya başladıklarını, nasıl yaygınlaştıklarını, giderek örgün eğitim-öğretim kurumları haline geldiklerini görmüştür. Yaygınlaşmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti aleyhine, birçok siyasi faaliyetlere girişmeleri üzerine bu başıboşluğa bir son verilmek istenmiştir. Bunun sonucunda hazırlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nazımnamesi bu yabancı okullar keşmekeşinde bir dönüm noktasıdır. Yoğun bir denetim çabası gözlenmektedir.

⁶ olan şey, okulların içinde buldukları siyasi faaliyetlerdir. Okul yöneticileri, himayedar devletler Osmanlı Devleti'nde etkin olmak için uğraşmışlardır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla faaliyetlerini daha da artırmışlar, devletin kendi kendilerine engel olabileceğini anladıkları anda da baskı yoluyla işlerine karışılmasına sert tepki göstermişlerdir. Yine de Osmanlı Devleti yeterli ölçüde olmasa bile denetimi sağlamaya çalışmıştır. Yabancı okulların, okul olarak faaliyetini sürdürmesi, yani eğitime yönelmesi ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra olmuştur. Bütün bunların yanı sıra bu okulların İmparatorluk döneminde zemin hazırladıkları sorunlar ise günümüzde hala sürmektedir. Yabancı okullar konusunda vardığımız sonucu iki ana maddede verebiliriz: 1-Okul sayılarındaki özellikler; yayılma hızını ve belli amaçlarla çoğaldıklarını, yayıldıkları bölgeleri göstermesi bakımından önemlidir. Yabancı Okullar İstanbul, Filistin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi belli başlı yerlerde toplanmışlardır. Ortaya çıkışları resmi okulların artışına paralel ve aynı oranda yükselerek olmuştur. Özellikle dini bakımdan önemli olan Kudüs, gayr-ı müslim tebaanın yoğunlukta olduğu ve yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin çok olduğu Doğu Anadolu ve birçok bakımdan önemli olan İstanbul, bu okulların yoğun olduğu merkezlerdir. Okullar bir amaç güdümlük ve buna uygun olarak seçilmiş merkezlerde açılarak tarihi gelişmelerini sürdürmüşlerdir. 2- Bu okullar yeni sorunlar yaratmıştır.

⁷ için bir Arap sorunu, bir Kürt, Ermeni, Filistin sorunu bir ölçüde bu okullar aracılığı ile ortaya çıkmış, günümüze kadar süre gelmiştir. Halen de çözüme ulaşmamış bu konulara olan yabancı okulların katkısı, belgelerle anlaşılmaktadır. Bu verilerin ışığında diyebiliriz ki: Yabancı devlet ve cemaat okullarının tarihi gelişimini incelerken, başlangıçta sona doğru diye bir değerlendirme yapmak yerine, konuyu yabancı okulların başlangıcı, gelişimi, günümüze yansıyan etkileri şeklinde ortaya koymak daha doğru olacaktır. Çok geniş kapsamlı ve bir o kadar da önemli olan, yabancı okulların etkileri ve etkinlikleri konusunda ilk kez bu boyutlarda yapılan araştırmamızın bir çok noktaya ışık tutacağını ve bundan sonra araştırmacılar temel oluşturacağını umuyoruz. (Daha geniş bilgi için Haydaroğlu, 1993: 103; Tozlu, 1991: 349vd.; Yavuz, 1972: 105vd.; Vahapoğlu, 1997: 171.)

Teşkilat açısından bakarsak, medrese sistemi Osmanlı Devleti'nde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Medreseler, sistemli bir biçimde Şeyhülislâmın yönetimi altında dikkate değer idari bir beceri ve ustalıklarla tesis edilmiş, yardım görmüş ve korunmuştur (Fazlurrahman, 1992, s. 256).

Bu okullarda, bugünkü anlamda sadece din görevlileri yetişmiyordu. Edebiyatçısından sanatçısına, hattatından müzisyenine, matematikçisinden tabibine, coğrafyacısından tarihçisine, en alt memurundan en üst düzey bürokratına kadar Osmanlı'nın yetiştirdiği sayısız kişi büyük ölçüde medreselerin eseri idi. Medrese sadece ilmiyeye değil devletin diğer kurumlarına da eleman vermekteydi.

1. Medrese Sisteminin İşleyiş Tarzı

Bu genel girişten sonra *medrese sisteminin işleyiş tarzı* üzerinde biraz duralım:

a) **Medresede sınıf geçme değil ders ve kitap geçme sistemi benimsenmiştir.** Mesela, Yirmili medreselere Haşiye-i Tecrit medresesi denmesinin sebebi Kelam dersinde "*Haşiye-i Tecrit*" isimli kitabın okutulmasıdır. Öğretim süresi daha ziyade öğrencinin çalışkanlığına ve gerekli olan ders ve imtihanları verme durumuna bağlı olup bugünkü anlamda yıllara ve sınıflara göre düzenlenmemiştir. Öngörülen dersleri okuyan ve sınavları başarı ile geçen öğrencilere daha yüksek dereceli medreselere girmesini sağlayan bir mezuniyet belgesi verilirdi (Tekindağ, 1973, s. 25). Bu itibarla zeki ve çalışkan öğrencilerin önü açılmış, okuması gereken ilim ve kitapları daha kısa zamanda tahsil ederek yükselme imkanına sahip olmuşlardır. Mesela, Haşiye-i Tecrit'e giren zeki ve çalışkan bir öğrenci üç senede Sahn-ı Seman medresesine başlarken diğer bir öğrenci on veya on bir yıl sonra ancak bu medreselere başlayabilmekteydi (Baltacı, 1976: 619; Uzunçarşılı, 1965: 14). Osmanlı medreselerinde uygulanan bu metodun bugünkü eğitim politikalarının oluşturulmasına büyük katkı sağlayacağı aşikardır.

b) **Medresenin başka bir özelliği de modern anlamda kampüs sisteminin benimsenmiş olmasıdır.** Medreseler yatılı okullar şeklinde örgütlenen, dersane, imaret, kütüphane ve yatakhane gibi çeşitli ek kurumları içine alan birer külliye dir. Bunların bir kısmı yukarıda belirtildiği gibi basit, bir kısmı ise kompleks bir şekilde inşa edilmiştir. Mesela, Fatih'in yaptırdığı külliye; cami, sekiz medrese (sahn-ı seman), sekiz tetimme (musıl-i sahn), ahırlar, imaret, daru'ş-şifa, kütüphane, muallimhane ve hamam gibi müştemilatı ihtiva etmektedir. Bu oluşum günümüzdeki kampüs sisteminin prototipi sayılmaktadır.

c) **Medreselerin mali kaynağı genellikle vakıflarla sağlanmıştır.** En alt seviyeden en üst seviyedeki eğitim ve öğretim kurumuna kadar her kurumun kendi vakıfları bulunmaktadır. Yani Osmanlı Devletinde eğitim-öğretim ameliyesi tamamen vakıflaştırılmıştır. Böylece bu kurumların kendi yağıyla kavrulmasına zemin hazırlanmış, devlet sadece düzenleyici ve yönlendirici bir rol oynamıştır. Şayet vakfın geliri medresenin giderini karşılamazsa "*Hazine-i Hümayun*" tarafından desteklenmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Devletinin bir vakıf medeniyeti olduğunu söylemek gerekir.

Örneğin, müderrislerin çoğu maaşlarının bir kısmını veya tamamını, ders verdikleri medreselerin vakıflarından almışlardır. Nitekim Sultan II. Bayezid (1481-1512), İstanbul'daki medresenin vakfiyesine, medresede şeyhülislamın bir gün ders vermesi şartını koymuştur.

Bu medresede ders okutan şeyhülislam, maaşlarından ayrı olarak, medrese vakfından da para almışlardır (Akdağ, 1963: 22; Uzunçarşılı, 1965: 205).

d) Medresede eğitim-öğretim esnasında müderrislabildiğince serbest bırakılmıştır. Müderrisler gerek okutulacak bilim dallarının seçiminde ve gerekse öğretim metotlarının seçiminde geniş bir serbestiye sahip olmuşlardır. Zaman zaman devlet tarafından çıkarılan hatt-ı hümayun ve kanunnamelerde bilinen "usul-i kadim"e uygun öğretim yapılması istenmekle birlikte bu resmi vesikalarda müderrislerin uyması gereken asgari esaslar belirlenmekte ve onun ötesinde seçim müderrise bırakılmaktadır (Baltacı, 1976: 618).

e) Önemli medreseler payitahtta kurulmuştur. İlk devir Osmanlı medreselerinin eğitim dereceleri, medreseyi kuran kişinin politik ve sosyal statüsü ve kurulan şehrin önemine göre belirleniyordu. Mesela, Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese ve Sultan Medrese, Bursa'daki Muradiye, ve II. Mehmet tarafından İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman medreseleri Osmanlı Devletinin en gözde eğitim kurumları sayılmıştır. İstanbul'un başkent olması ile birlikte bu gelenek devam etmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren devletin en gözde okulları artık başkent İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleridir. Taşrada sultanlar tarafından değil de diğer şahıslar tarafından kurulan medreseler, genellikle alt seviyeli hariç kategorisinde iken, sultanlar tarafından İstanbul'da kurulan medreseler yüksek dereceli eğitim kurumlarını teşkil etmişlerdi. Bu durum devlet bürokrasisinde üst makamları arzulayan taşra kökenli talebeler için bir dezavantaj teşkil etmekteydi. Başka bir ifadeyle ilmi ve mesleki yükseliş büyük ölçüde başkent medreselerinde okumaktan geçmekteydi (Sarıkaya, 1997: 31).

f) Osmanlı medreseleri, devrin en önemli âlimlerini uhdesinde toplamak suretiyle İslam eğitim merkezi olmuştur. Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında, 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır, Suriye, İran ve Orta Asya'daki ilim kurumları Anadolu'daki medreselerden üstündü. Anadolu'daki ilim adamları ihtisaslarını tamamlamak için buralara gitmekteydiler. Ancak 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı medreselerinin, önce mesafeyi azaltıp, sonra arayı kapattıkları, nihayet İslam aleminin birer bilim ve kültür merkezi haline geldikleri görülmektedir. Şüphesiz bu gelişmede, Osmanlı ülkesinde ulema için temin edilen müsait şartların ve bunun sonucunda Fahreddin Acemi, Şeyh Ahmed-i Cezeri, Riyaziyeçi Fetullah, İdris-i Bitlisi, Alaaddin-i Tusi ve Ali Kuşçu gibi 15. yüzyılın son yarısında İstanbul'a gelenlerin katkıları önemli rol oynamıştır (Yazıcı, 1951: 55-121).

g) Medrese devlet ile halk arasında köprü olmuştur. Yönetimi elinde bulunduran ve kamu görevlerini yapan kişiler daima medreseliler ve ulema arasından seçilmiştir (Akdağ, 1971: 73). Aynı zamanda genellikle orta ve alt tabaka çocuklarının öğrenim gördüğü medrese mezunlarının yüksek düzeyde memuriyetlere atanması dikey mobilitiyi sağlamıştır. Daha sonra yüksek memuriyetlere yalnızca Enderun mezunlarının atanması hem medresenin itibarını sarsmış, hem de devletin halktan kopmasına sebep olmuştur.

2. Medreselerde Ortaya Çıkan Sorunlar

Osmanlı medrese sisteminin temel karakteristiklerini kısaca zikrettikten sonra biraz da *medreselerde ortaya çıkan sorunlar* üzerinde duralım:

Medreseler 16. yüzyılın ortalarında gerilemeye başlamışlardır (Uzunçarşılı, 1965: 25). Bu dönemde devlet hem Avrupa'da hem de Asya'da fetihler yapmıştır. Artık Osmanlı Devletinin önünde durabilecek bir güç yoktur. Sınırları daha uzaklara götürme şevki ve azmi hem padişahın hem de yüksek devlet adamlarında kalmamıştır. Bu sebeple padişah, saraydan çıkmaya bile gerek görmemektedir. Devlet adamları ise, mevki ve makam için birbirlerine düşmüşlerdir. Bu anlayış hemen her alanda bir gerilemenin başlamasına sebep olmuştur. Medreselerin gerilemesinin sebepleri şu şekilde kategorize edilebilir:

a) Medreselerde matematik ve fen bilimlerinin ihmal edilmiş, felsefe ve hatta kelam müfredat programından çıkarılmıştır. Akli ve müspet bilimler programlardan çıkarılmış, yalnızca dini ve hukuki ilimler öğretilmiştir. Özellikle Gazali'nin yanlış anlaşılması veya kasıtlı olarak yanlış anlatılması sonunda felsefenin medrese programlarından çıkartılmasına zemin hazırlamıştır. Bununla da yetinilmemiş kelam dersi de medrese müfredatından çıkartılmıştır. Nitekim Kanuni döneminde "*kelam felsefedir*" denilerek kaldırılmış, yerine fıkıh dersi konulmuştur (Muallim Cevdet, 1978: 96). Akli bilimler kaldırılıp, yalnızca dini ve hukuki bilimler okutulunca, akli ilimler için geçerli olan tartışma ve eleştiri yöntemleri de terkedilmiştir. Nakli ilimlere uygun düşen aktarmacı ve şerhçi yöntemler yerleşmiştir. Ayrıca alet bilimlerine aşırı derecede önem verilmiştir. Mantık dersi de alet ilmi olduğu için kabul edilmiştir (Çelebi, 1972: 9-10).

b) Medreselerde okutulan dersler geliştirilmemiştir. Medreselerde fazla miktarda şerh ve muhtasar olan kitaplar okutulmuştur. Medreselerde 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden zamanın şartlarına uygun olarak yorumu yapılan din bilimleri ile tecrübeye dayalı müspet ilim öğretimi, sonradan yerini tamamen nakilci, yani öğretene ile öğrenen arasında aktarılan bilgilerin tekrarına dayanan bir eğitim tarzına dönüşmüştür.

Medrese talebelerinden, özellikle son dönemlerde, senelerden beri bu medreselerin geniş tahta kapılarından birer allame gibi çıkanların bir kısmı hariç, çoğunluğu temel İslami ilimleri bile bilmemekte, ilim ve irfan alameti olarak başlarındaki sarıklardan başka bir şey gösterememektedirler (Hamdanizade, ts: 6-13).

Nitekim Akif, Safahat'da bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü
Hadi göster bakayım şimdi de İbni Rüşd'ü

İbni Sina niye yok? Nerede Gazali görelim?
Hani Seyyid gibi Razi gibi üç beş alim?

En büyük fazıl bunların asarından
Belki on şerhe bakıp bir kuru mana çıkaran

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hala
İhtiyacatını kabil mi telafi? Asla

Doğrudan doğruya Kur'andan alıp ilhamı
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı"

(Ersoy, 1966: 417-418).

Ali Suavi'ye göre; ilk devir uleması büyük gayretlerle çok önemli eserler yazmıştır. Sonraki alimler onların tedvin ettikleri ilimleri geliştirmiş ve onların eserlerine şerh ve haşiyeler yazmışlardır. Hatta bazı metinlerin şerhinin haşiyesinin üzerine bile haşiyeler yazılmıştır. Daha sonra gelenler bunları bir araya getirerek ders kitabı yapmışlardır. Bu sebeple okunması gereken kitap miktarı artıp, biktirici ve usandırıcı bir hal alınca *muhtasar* dönemi başlamıştır (Suavi, 1987: 22vd.).

Medresede Arapça öğretim dili olması da okutulan derslerin geliştirilmemesinde etkili olmuştur. Fıkhın temel dayanağı Kur'an ve Sünnet'tir. Bu kaynaklardan en doğru şekilde istifade etmek için iyi derecede Arapça bilmek gerekmektedir. Bundan dolayı medreselerde yardımcı dersler arasında en önemli yeri Arapça öğretimi almıştır. Ancak özellikle son dönemlerde medreseler sadece Arapça öğreten bölümler haline dönüşmüştür. Bununla birlikte medrese eğitimi de standart ve birbiriyle homojen bir yapı olarak düşünmemek gerekir. Yine Cevdet Paşa'nın Maruzat isimli eserinde belirttiği gibi; "medrese vardır talebesi hayatı boyunca Arapça öğrendiği halde Arapça bilmez. Basit bir Türkçe kitabetinden geri döner. Medrese vardır Arapça'dan başka Farsça'yı da öğretir. Hatta Matematik ve Astronomi üzerinde eğitimi yaygınlaştıran medreselerde vardı" (Cevdet Paşa, 1980: 34).

Bu dönemde medreselilerin bilgisiz yetiştirilmesi ile ilgili, "bir abdest almak için veya bir ilmihal kitabı okutmak için öğrenciler on sene sarf ederlerse, acaba yüksek din ilimleri, hikmet, kimya ve hendese meselesini anlamak için kaç asra ihtiyaç duyulmaktadır." şeklinde eleştiri yapılmaktadır (Hamdanizade, ts: 7).

c) Medreselerin modernizasyona karşı çıkmıştır. Dinin zamanın şartlarına uygun yorumunun yapılamaması çağdaşlaşmayı geciktirmiştir. Tabii ve riyazî alanda Avrupa'da keşif ve icatlar hızla yapıldığı halde, İslâm medreseleri birçok sebeplerden dolayı bu gelişmelere karşı ilgisiz kalmıştır. Bununla beraber, şer'î ilimlerden olan fikh'in içtihadı açık hükümleri zamanın şartlarına göre değişime açık tutulmamış ve fikh öğretiminde de zamanın şartlarına uygun bir üslup geliştirilmemiştir. A. H. Akseki'nin kendi ifadesiyle söylemek gerekirse: "Bu mebadi-i esasiyeden her asra göre istihraç edilen ve kendilerine şeriat ve kanun namı verilen ahkamdan, icabat-ı asra ve müktezay-ı maslahata göre rücu' olunmak, tebdil ve tağyirleri cihetine gidilmek mümkündür. Nasıl ki Hulefa-i Raşidin'in bazıları böyle yapmışlardı" (Akseki, h.1339: 361).

Ancak, bunun aksine içtihat kapısı kapatılarak yeniliklerin önüne geçilmiş ve bu sebeple yine Akseki'ye göre: "*İslâm maarifi şirazesinden çıkarak bir daha tarik-i salime girememiş tir,*" Bir zamanlar vezir ve sadrazam gibi devletin en yüksek memurlarını bu ilim müesseseleri yetiştirirken, daha sonra ilim ve öğretim metotlarının ilerleme ve gelişmesine, yine her an değişen zamanın ihtiyaçlarına ilgisiz kalmaları sebebiyle bu müesseseler, sahip oldukları yüksek itibarı kaybetmiştir (Akseki, h.1339: XX, sy. 522, 12).

Selim Sabit Efendi'nin de Usul-i Cedid hareketinde önemli payı vardır. Hatta, İstanbul'da yeni yöntemleri önce kendisinin düşündüğünü ve Süleymaniye'de bir taş mektepte uyguladığını, oraya "Fransa'daki gibi mükemmel sıralar, hesap tahtaları, haritalar koydurduğunu" söyler. 1876'dan önce İstanbul'da bir kaç numune okulu daha açıp yeni yöntemlerin uygulandığını, yeni araç gereçlerin kullanıldığını biliyoruz. Bütün bu okullarda Selim Sabit Efendinin *Rehnu'ma-yı Muallimin* ve *Elifba-yı Osmani* adlı eserlerindeki görüşlere, ilkelere göre öğretim yapılmıştır. Ancak, Selim Sabit Efendinin Usul-i Cedit çalışmaları da engellerle karşılaşmıştır. Kendisinin söylediğine göre,

Süleymaniye'deki okuluna sıra, kara tahta, harita sokalı daha bir ay olmadan Maarif Nazırı tarafından çağırılmıştır: "Hoca efendiler mekteplerin bu hale getirilmesini din ve imana aykırı görmüşler. Onlara göre, *Kur'an-ı Kerimi* diz çökerek hasır veya minder üzerinde okumayıp da sıra üzerinde bacak sallayarak okumak günah imiş, yaptığım bütün ıslahat Frenk işi imiş! Din-i İslam böyle şeye müsait değilmiş. Beni Şeyhülislam Efendiye şikayet etmişler. O da Padişaha arz ile (meseleyi sunup) cezalandırılmamı istemiş, bir de fetva yazmış. Fakat Padişah, Şeyhülislam Efendinin şiddetini yumuşatıp Maarif Nazırına emretmiş ve bana selam-ı şahanenin tebliği ile, 'birden bire değil, tedricen (yavaş yavaş) terakki edelim, efkar-ı umumiyyeyi de (kamuoyunu) unutmamalıyım' tarzında hakimane ırşadatta bulunmuş olmakla (bilgece aydınlattığı için) biz dpe hareketimizi biraz daha ılımlı hale soktuk." Aynı yıllarda Selanik'te de benzer adımlar atılmaktadır. Orada Usul-i Cedid hareketini başlatan öğretmenler İsmail Hakkı, Şemsi, Halil Vehbi, Derviş Efendilerdir ki, Türkçe'yi ve *Kur'an'ı* kolay okutma amacı güden ve 15 kez basılan bir Elifba yazmıştır. Atatürk'ün de öğretmeni olan Şemsi Efendi ise yeni yöntem ve ders araç gereçlerini, medreselilerin amansız düşmanlığına karşı koyarak, başarı ile uygulamış ve çok iyi öğrenciler yetiştirmiştir. Taşrada Usul-i Cedid hareketini sürdürenler arasında Tuna Valisi Mithat Paşa ile yazar Ahmet Mithat Efendiyi de unutmamalıdır. İkincisi, 1873'ten itibaren Rodos'ta sürgün kaldığı üç yıl süresince okul açarak yeni yöntemlerle öğretim yapmıştır (Akyüz, 1999, 183vd.).

d) **İlmiye sınıfı itibarını yitirmiştir.** Ulema hem dinî hem de ahlakî açıdan halk nezdinde saygı ve itibarını yitirmiştir. Şeyhülislam, dini hükümleri resmi açıdan yorumlama hususunda en yetkili kişi olduğu gibi bütün devlet adamlarının karar ve davranışlarının şeriliği konusunda da görüş verebilecek tek kişiydi. Osmanlı devletinde her önemli iş için şeyhülislamdan fetva alınmıştır. Padişaha görevden el çektirilmesi için de fetva mecburi idi. Ancak ulemanın itibarı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru kırılmaya başlamıştır. Özellikle ulema ile Yeniçeri Ocağı'nın arasının iyi olması bu ocağı ortadan kaldırmak isteyen padişahların ulemayı da tehlike olarak görmesini sağlamıştır. II. Mahmud döneminde Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra padişah ulemanın etkinliğini kırmaya çalıştı. Bu dönemde Şeyhülislam padişahı ziyarete gelir. Ona saygı ifadesi olarak eteğini öpeceğine heyecanlanıp ayağını öpmüş, padişah da tiksintiyle ağzına bir tekme indirerek sırtüstü devirmişti. Bu olay ulemanın ve son dönemlerde Şeyhülislamların hangi etkinlik düzeyinde olduğunu somut ve çarpıcı olarak göstermektedir (Koçi Bey, 1994:79vd.).

e) **Medrese mezunlarının takip ettiği mülazemet ve nevbet sistemi bozulmuştur.** Müderrislerin atanmasında takip edilen mülazemet ve nevbet usulü bozulmuştur. Önceleri medrese mezunları az sayıdaki müderrislik kadrolarına atanabilmek için mülazemet ve nevbet usulüne göre bir bekleme döneminden geçerlerdi. Bu bir çeşit staj dönemi idi. Zamanla bu yol kötüye kullanıldığı gibi müderris olmak için medrese bitirme şartı da aranmaz oldu. İsmi olup kendisi olmayan harap vaziyetteki medreselere kayırma yoluyla bazı kişiler müderris tayin edilmekteydi.

Zikredildiği gibi devlet adamları ve müderrislerin oğullarına da daha çocukken müderris unvanı veriliyor, bunlar bir medresede görevli gösteriliyor, maaşları veriliyordu. Çünkü ilmiye teşkilatı devlet içinde en müsait ve en güvenli meslek görünümündeydi. Bu yüzden ulema ve devlet erkani çocuklarını devlet dairelerine yerleştirmek istemekteydi. Bu anlamda ilk imtiyaz Molla Fenari'nin oğullarına ve torunlarına verilmiştir. Bunlar müderris olmak isterlerse hemen atanmaktaydılar. Daha sonraki devirlerde ulema oğulları hakkında da bu ayrıcalık genişletilmişti. Bu gibiler bilgi ve hak etmelerine bakılmaksızın, sıra bekleyen mülazimlerin önünde atanmışlardır.

Yine Kanuni Sultan Süleyman'ın hocası *Dalaylı Hayrettin b, Evhad'ın* çıkartmış olduğu "*Hocazâdeler Kanunu*" veya genişletilmiş haliyle "*Zadeganlar Kanunu*" olduğu ileri sürülmektedir. Hayrettin Efendinin sebep olduğu iki kanun vardır. Biri padişah hocalarının oğullarının ilk anda Dahil medreselere tayin edilmelerini kanun haline getirmiş olmasıdır. (Hocazâdeler Kanunu) Bu sonraları mevali denen yüksek mevleviyet mertebesine çıkan kadıların ve alimlerin oğullarına da teşmil edilmiştir.

"Zadeganlar Kanunu" ile liyakatsiz kişilere ilmi mevkiler ve payeler verilmesi öyle boyutlara varmıştı ki daha ergenlik çağına gelmemiş, sakalı ve bıyığı bitmemiş çocuklara da icazet verilerek müderris olarak atanmışlardır. Hatta bu zatlara öğrencilerin iltifat etmemesi üzerine zamanın devlet adamlarınca sakal bırakmaları tavsiye edilmiştir (Atay, 1983:157).

Bu hususa verilen örneklerden birine göre ise; bir gün Kazasker Şemseddin Molla Kethudazade Kazasker Sadık Efendiyi konağında ziyarete gider. Hamdi Efendinin Hamdi adında küçük yaştaki oğlunu görür ve bu müderris oldu mu diye babasına sorar. Babası da olmadı deyince, Şemseddin Efendi hemen Şeyhülislama gider ve müderrislik ruusunu alıp getirerek çocuğa verir (Uzunçarşılı, 1965: 69).

Gelibolu kadılığına ehliyetsiz birinin atandığını duyunca ulemadan **Tabiboğlu Ehlî** mahlaslı bir zat Rumeli Kazaskeri **Bostan-zadeye** şu kıtayı göndermiştir:

Bihamdillah zamân-ı devletinde	Temeyyüz ehli vü nâ-ehl olunurken
Bu kâr-i müşkili kime soralım	Seriri fazlda sen otururken
Gelibolu'da nâ-ehlin kazası	Acep caiz midir ehli dururken?

Bostan-zade "*tayinin padişahın emriyle gerçekleştiğini*" ifade etmek için bu manzum soruya şöyle cevap vermiştir:

Tecahül eyledin ey merd-i ârif	Sual ettin cevabını bilürken
Gel insaf eyle ne itsin kazasker	Efendi hatt-ı sultani dururken

Sonradan ortaya çıkan bir iltimas da "beşik uleması"dır. Bunlar, hiç bir medresede tahsil görmeden beşikte iken mülazım, söz söylemeğe güç yetirdiği zaman müderris, buluş yaşına gelince molla (büyük kadılık), tıraşı gelinceye kadar medreseleri dolaşır ve tıraşı geldikten sonra beş yüz akçelik mevleviyete atanırdı. Nadiren de olsa eline kitap alsın bile o da muhazarat, cönk ve gazeliyattan ibaret kalır (Uzunçarşılı, 1965: 70).

Cevdet Paşa medresedeki bu gerilemenin de "kavanin-i asliyesine uymamaktan" ileri geldiği görüşündedir. Medrese vaktiyle alimlerin en değerlilerine mahsus iken sonradan "ehil ve erbab olmayanlar silsileye dahil olmuştur. Bunlar hasb'el tarik yüksek derecelere ulaşmışlar, bu yüzden teşkilat eski şan ve şerefini kaybetmiştir" (Cevdet Paşa, 1303: 215).

Medreseler mülazımlığın para ile satılması yüzünden bozulmuş, halk içinden birçok kimse teşkilata sızmış ve sonunda müderrislik sadece itibari bir payeden ve bir medreseden diğerine nakil de payenin yükselmesinden ibaret olmuştur. Böylece "tarik-i ilmiye cühela ile dolmuştur"(Cevdet Paşa, 1302: 90-91).

Müdürrislerin bir kısmı görevini savsaklamaya, ya da hiç görev yapmamaya başlamışlardır. 1570'li yıllarda Edirne Üç şerefeli medrese müdürrislerinden birisi medresesini bırakıp 4-5 ay İstanbul'da gezip tozmuş, görevi olmayan işlere karışmıştır. Yine aynı medreseden bir müdürris 1590 yıllarında iki sene göreve gitmemiştir (Akyüz, 1999: 71; Baltacı, 1976: 619).

Bir tarihçi bu durumu anlatırken şöyle der: "Müdürris vardır ki ayda bir kez derse varmaz. Nice varsın ki okutacak talebe bulamaz. Talebe bulunsa da kendisi ders vermeğe muktedir olamaz" (Uzunçarşılı, 1965: 69; Naima Mustafa Efendi, 1969: 2734-2735; Koçi Bey, 1994: 79 vd.)

Müdürrislerin disiplinin bozulmasında mali durumlarının kötüleşmesi de sebep olmuştur. Çünkü bazıları kitaplarını satarak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır (Akyüz, 1978: 92). Medresenin bozulmasında etkili olan bir başka hususta naiplik (vekil) sistemidir. Müdürrislere maişet, mollalara arpalık adlarıyla birer kaza verilmekteydi. Müdürrisler de mollalar da İstanbul'dan uzaklaşmak istemiyorlardı. Yerlerine birer naip yollamaya başladılar. Cevdet Paşa bu olayı şöyle anlatmaktadır:

"Devlet ricali ve saltanat hademesi taşralardan akça ve bohçalar celb ile İstanbul'da ziyade tezeyyün ve ihtişama koyuldular. Bu keyfiyet tarik-i ilmiyeye de sirayet ile, onlar dahi arpalık ve maişetler ile adamlarına ve yakınlarına tevcih ettirdikleri kaza mansıplarını arttırma yoluyla ziyade akçe verenlere inabe eder oldular. Bu yüzden taşralarda yazı okuyamayan naipler peyda olarak kadir ve şan-ı devlet gibi namus-u şeriat dahi berbat oldu ve ihkak-ı hukuk-u ibad emr-i mühimmi bittabi ayan ve derebeyi güruhundan mütegalibe eline geçti" (Cevdet Paşa, 1303: 123).

Bir başka yerde de Cevdet Paşa konuyu şöyle anlatmaktadır:

"Kavmin ve dinin büyükleri olan ulema-yı alamin halk arasında hak ve adl üzere davalara bakmak, ve-sair memurini dahi bu yola çekmek, vazifeleri idi. Oysa bir vakitten beri, ilmiye mansıplarına sahip olanların kimi darsaadette kalıyor, kimi de na-ehil olduklarından... Bizzat mansıplarına gitmeyerek aylıkla yerlerine naip yolluyorlardı. Bu yüzden bir takım cühelayı nas kisse ve libaslarını değiştirerek tarik-i kazaya dahil oldular ve bu yoldan büyük naipliklere nail olarak "mesanid-i şeriat-ı garrayı" kirllettiler. Bir kelimeyle hem tarik-i tedrisin, hem tarik-i kazanın düzeni bozulmuştur" (Cevdet Paşa, 1303: 236).

f) Medreselerde suhte isyanları başlamıştır. Medreselerdeki öğrenci fazlalığından dolayı ortaya birtakım zorluklar çıkmış ve suhte isyanları başlamıştır. 16. yüzyılın ortalarında medrese öğrencilerinin disiplini bozulmaya başlamıştır. Kısa süre sonra taşrada "suhte ayaklanmaları" denen büyük boyutlara ulaşmıştır.

Öğrenci disiplinin bozulmasının ilk sebebi, mülazemet ve nevbet yönteminin bozulmasıdır. Bilgisiz, tecrübesiz, kayırma ile atanan müdürrislerin durumu öğrencileri yanlış yollara yöneltmiştir. Öğrenciler derslerini bırakarak eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Ayrıca medreselerde haddinden fazla öğrencinin bulunması, öğrenci disiplini sağlamayı zorlaştırmıştır. Bu öğrencilerin bir kısmı "çift bozan" diye bilinen eşkıya gruplarına katılıp, köyleri basmışlardır.

Yavuz Sultan Selim tahta çıktığı zaman sırada binlerce suhte bir araya gelmiş ve ayaklanmıştır. Bu ayaklamada birçok insan ölmüştür. Bundan başka suhte ayaklanması nedeniyle birçok masum insan hayatını kaybetmiştir (Akdağ, 1995: 153vd.)

g) Her alanda görülen gerileme medreseyi de etkilemiştir. Bir devlette gerileme sadece bir kurumda olmaz. Bilakis bileşik kaplar formülünde olduğu gibi devletin herhangi bir kurumda gerileme başladı mı bu bütün kurumlarda gerilemenin başlamış olduğuna delalet eder. Osmanlı Devleti'nde de mülki ve askeri düzenin bozulması ve gerilemesi sırasında ilmi düzen de bozulmuş; ilim ve maarif tabiatıyla gerilemeye ve çökmeye yüz tutmuştur (İbni Haldun, 1998: 114). Medresenin inkırazı diğerlerine nispetle daha hızlı olmuştur (Cevdet Paşa, 1302, 87). Cevdet Paşanın kendi ifadesiyle: "5-10 sene evvel toplanan meşveret meclislerindeki ulema, mülki bahislere girişebildikleri halde» kısa bir müddet zarfında «bu tarike güya ki bir iki kurum geçmiş gibi külli inhitat gelmiştir" (Cevdet Paşa, 1303, 161). Osmanlı Devleti'nin gerileme çağlarını kaleme alan Cevdet Paşaya göre çöküşün gerçek sebebi kurumlardaki çözülmedir. Kurumlardan biri değil hepsi bozulmuştur. Devlet bir bütündür; onu meydana getiren sosyal kurumlar bir saatin çarklarına benzer; devlet işlerinin yürümesi için bu çarkların iyi işlemesi gerekir. Bir çarktaki aksaklık diğerlerini de bozar (Cevdet Paşa, 1303: 4).

3. Medreselerin Islahı

Osmanlı medrese sisteminin gerilemesini kısaca zikrettikten sonra biraz da *medreselerin ıslahı* üzerinde duralım:

Tanzimat'ın ilanıyla beraber başlayan toplumsal değişim ve Avrupalı büyük güçlerin etkisiyle artarak süren devletin ve sistemin sekülerleştirilmesinden sonra, artık geleneksel kurumlar olan medreseler özelliklerini kaybetmişlerdir. Tanzimat dönemi devlet adamlarının büyük bölümü Avrupa'da eğitim görmüş insanlardı ve Avrupa'nın ileri hayat seviyesinde eğitimin önemini ve yerini kavramışlardı. Avrupai eğitim liberal ve modern bir eğitimdi ve Avrupa ile aynı hayat şartlanma sahip olmanın yolunun benzer bir eğitim sisteminin kurulmasından geçtiğini düşünüyorlardı. Buna karşılık hangi metodun uygulanacağı, nasıl bir planla işe başlanacağı hangi sistemin Osmanlı öğrencileri için daha uygun olduğu hangi okullarda yenileşme hareketlerinin başlatılacağı vesaire gibi konularda belirsizlikler söz konusuydu. Bu belirsizlik genel hatlarıyla 1876 yılına yani II. Abdülhamit tahta geçinceye kadar sürdü. Bu yıldan başlayarak modern eğitim anlayışı köklü bir biçimde Osmanlı eğitim sistemine yerleşmeye başladı. Bununla beraber klasik ve geleneksel eğitim sistemi de bir yandan mevcudiyetini sürdürdü. Aslında Tanzimat döneminin hemen her alan için geçerli olan bu "düalist yapı"nın eğitim sahasında da uzun müddet devam etmesi tabii idi. Avrupa'daki okulları örnek alan yeni okullar açılmış, buralarda seküler zihniyete sahip asker ve bürokrat bir ekibin yetiştirilmesine başlanmıştır. Devlet medreseyi ihmal ederken, tercihini tamamen bu yeni seküler okullar lehinde kullanmıştır.

Bütün zorluklara ve ihmellere rağmen medrese; II. Meşrutiyete kadar eski yapısı ve programlarıyla mevcudiyetini sürdürmüştür. II. Meşrutiyetle beraber yönetime el koyan Ulusçu Jön Türkler, kafalarındaki reformları gerçekleştirirken, ülkede hala bir güç unsuru olan ulemayı görmezlikten gelemezlerdi. Dolayısıyla onların istek ve taleplerine bir ölçüde göz yummak zorundaydılar. Siyasi şartlar gereği, ulema belki de Tanzimat'tan beri ilk defa bu kadar çok rağbet görmeye başlamıştı.

Bu durumun farkında olan ulema medreseler için de yeni ve modern derslerin konmasını savunmaya başlamış, dönemin önde gelen şahsiyetleri, medreselerin ıslahı, ders programlarının

yeniden düzenlenmesi, eğitim ve öğretim metodunun modernleştirilmesi hakkında yüzlerce makale neşretmiş, konferanslar düzenlemiş ve dernekler kurmuşlardı.

Mehmet Akif Ersoy *medresenin ıslahı* ile ilgili görüşlerini Safahatta şöyle dile getirmektedir:

Sade "ıslah-ı medâris" mi ne, bir şey dediniz...
Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz !

Acaba hangi zaruret sizi sevk etti buna?
Ya fesat olmalı meydandaki ıslah oluna.

Bunu bir kere kabul eylemeyiz, reddederiz.
Sonra, biçare medaris o kadar sahipsiz,

O kadar baştan atılmış da o haliyle yine,
Düşüyor, kalkıyor amma gidiyor hizmetine.

Halkın irşadı mıdır maksad-ı tesisi? Tamam
Şehre müftü veriyor, minbere, mihraba imam.

Hutabanız oradandır, oradan vaiziniz;
Oradandır hocanız, kayyumunuz, hafızınız.

Adli tevzi edecek hakime fikh öğreten o;
Hele köy köy dolaşıp köylüyü insan eden o.

Şimdi bir mesele var arz edecek, çünkü değer;
Bunların hepsine az çok yetişen medreseler.

Bir zaman müftakır olmuş mu acep harice? Yok.

Şiirin devamında Akif, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı örnek alarak kurduğu ve her bakımdan desteklediği okulların memleket ne kazandırdığını sorgulamaktadır:

İyi amma, a beyim, şöyle bakınsak, birçok,

Bir alay mekteb-i âli denilen yerler var;
Sorunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar

Şu ne? Mülkiye. Bu? Tıbbiyye. Bu? Bahriye. O ne?
O mu? Baytar. Bu? Ziraat. Şu? Mühendishane.

Çok güzel, hiçbiri hakkında sözümlük yok, yalnız,
Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız!

İşimiz düştü mü tersaneye yahut denize,
Mutlaka âdetimizdir, koşarız, İngiliz'e.

Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin haziki bilmem nereden celbedilir.

Mesela bütçe hesabatını yoktur çıkarana...
Hadi maliyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.

Hani tezgâhlarınız nerede? Sanayi nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!

Biz ne müftü, ne imam istemişiz Avrupa'dan
Ne de ukbada şefaata dileriz Rimpapa'dan.

Siz gidin bunları ıslaha bakın peyderpey;
Hocadan, medreseden vazgeçiniz vali bey!

(Ersoy, 1966: 392-393).

Bu isteklerinin bazılarına cevaplar verilmeye başlandı. Ders Vekâleti, komisyonlar kurarak medreselerin durumlarının iyileştirilmesine, yapılacak ıslahatın hazırlanmasına ve programlar üretilmesine öncülük etti. Medresenin ihyasına yönelik bir dizi adımlar atıldı.

Medreselerdeki ilk ıslahat bir rivayete göre Kanuni'ye atfediliyorsa da bu konuyu inceleyen araştırmacılar bu fermanın III. Selim'e ait olduğunu bildirmişlerdir (Baltacı, 1976: 67; Atay, 1983: 176). Halk nitelik açısından yetersiz bulunduğu medrese mezunlarından padişaha şikayette bulunuyorlardı. Padişah da şeyhülislam ve kazaskeri ıslahat yapmak üzere sıkıştırıyor ve onlarda ferman ve kanunnameler çıkarıyorlardı. Ancak medresenin üst tabakası verilen emirleri yerine getirmeyi kendi menfaatlerine uygun görmediklerinden uygulamıyorlardı. İçlerinde uygulamak isteyen çıksa bile, çoğunluk onu ya vazgeçiriyor veya görevinden uzaklaştırıyorlardı. Bu hususta sadrazam, ulema ve ordu birbirinin çıkarlarını koruyorlardı. Böylece medrese menfaat odaklarından kurtulamıyordu. Medreseyi düzeltmek için sarf edilen gayretler boşa gidince, medrese dışında çözüm arayışları başladı. Nitekim ilk olarak III. Mustafa zamanında Mühendishane-i Bahri Humayun açıldı. Bunu III. Selim zamanında açılan, Mühendishane-i Berri Humayun izledi. Yine Tıphane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure isimli mektepler açıldı. II. Mahmud zamanında Mekteb-i Funun-i Harbiye açıldı. Ayrıca Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye açıldı (Atay, 1983: 175). 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle başlayan "Tanzimat Döneminde" mektepler önem ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Akyüz, 1999: 248). Tanzimat ile birlikte açılmaya başlayan mekteplerin mensupları ile medresede yetişenler arasında zamanla birbirlerine zıt dünya görüşleri ortaya çıkmıştır. Alaylı ve mektepli subayların birbirlerine karşı olan çekişmesi gibi mektep ve medrese mensupları da birbiriyle çekişmişlerdir. Mektep programlarında din derslerinin bulunması ve ibadetlerin zorunlu olması, diğer bilim dallarının dinin süzgecinden geçirilmesi, İslâm inançlarına aykırı şeyler anlatılmaması vs. bu düşmanlığı engelleyememiştir (Ergün, 1982: 46; Cevdet, 1978: 24). 1876'da I. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte medrese ve medreselilere yakın bir politika izlenmiştir (Berkes, 1978: 338-339). Yine 1908'de II. Meşrutiyetle birlikte medreselere yeni bir düzen kazandırmak için özel girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.⁷

Bunlar tarih sırasına göre şöyledir: **a)** Medreselerde ilk ciddi ıslahat girişimi Şubat 1910'da Maarif Nazırı Emrullah Fendi'nin gayretleriyle hazırlanan "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" ile gerçekleşmiştir. **b)** Eylül 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendinin çabalarıyla "İslah-ı Medâris Nizamnamesi" çıkarılarak İstanbul medreseleri "Daru'l-Hilafeti'l-Aliye" medresesi adı altında yeniden düzenlenmiştir. **c)** Nisan ve Ekim 1917'de Şeyhülislam Musa Kazım Efendide "Medâris-i İlmiye Hakkında bir Kanun"u yayınlamak, "Daru'l-Hilafeti'l-Aliye" medresesi üzerine "Medrese-i Süleymaniye" isimli bir kurum oluşturmuştur. **d)** Son olarak TBMM'ne memlekette imam ve hatip ihtiyacının had safhaya ulaştığı hususunda defaatle yapılan başvurular neticesinde Mayıs 1921'de "Medâris-i İlmiye Nizamnamesi" yayınlanmıştır (Akyüz, 1999: 247).

Meşihat ve kısmen de Evkaf Nezareti'nce atılan bu adımları onaylaması ve desteklemesi nedeniyle hükümet, bir taraftan Abdullah Cevdet önderliğindeki Batıcılar, diğer taraftan da Ziya Gökalp liderliğindeki ulusçu akımlar tarafından sert bir şekilde eleştirilmeye başlandı.

Batıcı ve ulusçu çevrelerin baskı ve tenkitleri hükümet politikaları üzerindeki etkilerini göstermekte geç kalmadı. 1916 yılında yapılan son kongresinde ittihat ve Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in önerileri doğrultusunda kararlar aldı. Buna göre Meşihat, yargı yetkisinden arındırılacak, bütün medreseler ve Evkaf Nezareti'ne bağlı bütün okullar da Maarif Nezareti'ne devredilecekti. Bütün bu çabalar, ulemanın kamu ve toplumsal hayattaki etki ve yetkilerinin sona erdirilmesi demekti.

II. Meşrutiyetin sonlarına doğru yapılan ıslah girişimleri incelendiği zaman görülecektir ki, ilk bakışta, medreseyi ıslah etme gibi masum bir söylemle ulema ve müderrislerin karşısına çıkan hükümet yetkilileri desteklendi ve alkışlandı. Ancak Medreseyi hiç bir zaman genel eğitim sistemi içine almak ve bu sistemin okullarının sahip olduğu içtimai, mesleki ve maddi hak ve görevlere sahip kılmak düşünülmedi. 0 yüzden hala Osmanlı'nın parlak devirlerindeki medresenin ihya edileceğini sananlar, hiç bir zaman gerçekleşmeyecek bir rüya görüyorlardı. *Yeni yönetimin ana eğitim kurumları artık medreseler değil, mekteplerdi* (Sarıkaya, 1997: 193).

SONUÇ

Medreselerin gözden düşmesi ve gerilemesinde en önemli faktör, Osmanlı Devlet yönetimi ve sisteminde gerçekleşen fikri, siyasi, sosyal ve kültürel batılılaşma ve sekülerleşme hadisesidir. Bu yüzden medresenin gerilemesi, bu sistemin iflas etmesi şeklinde yorumlanamaz. Daha ziyade bu, devletin dayandığı ilke ve hedeflerin, siyasal ve sosyal önceliklerinin değişmesinin bir sonucudur.

Medrese sisteminin sonunu hazırlayan başka bir etken de, bu kurumların can damarı mesabesinde olan vakıfların, tedricen devlet kontrolü altına alınmış olmasıdır. Çeşitli nedenlerle iç ve dış borca giren devlet hazinesine gelir sağlamak için vakıfların gelirleri kaynak olarak görülmüştür. Ayrıca savaşlar, göçler ve yangınlar sebebiyle de birçok vakıf ve bir takım şahısların eline geçmiş ya da kaybolup gitmişti. 0 halde, vakıflarına şöyle ya da böyle el konan medreselerin, bırakın kendisini ıslah etmeyi, ayakta kalabilmeleri bile zordu.

Bugün artık fiilen medrese mevcut değildir mevcut olması da muhtemel değildir. Ancak bu durum medrese sisteminden istifade edilmeyeceği anlamına da gelmemelidir. İslam Dünyasında asırlarca biricik eğitim-öğretim kurumu olan medresenin birikimlerinden yararlanılmalıdır. Unutulmamalıdır ki bildiğimiz bütün taze meyve ve sebzeler nasıl hep eski topraktan beslenip yetişiyorlarsa yeni nesillerde aynen kökü mazide olan taze bir hayatın ifadesi olmalıdır. Batının en gözde üniversitelerinin kökleri asırlar öncesine dayanmaktadır. Bu, Batıdaki modernleşmenin, geleneği bozmadan teşekkül ettiğini gösterir. Ancak Osmanlı modernleşmesi, maalesef geleneğe karşı başlamıştır. Geleneksel kurumlar, modernleşmenin karşısında görülmüş, Osmanlı toplumu uzunca bir süre eski ile yenin çatışmasını yaşamıştır.

KAYNAKLAR

- **Ahmed Hamdi Akseki**, Dini Dersler, Amedi Mat., İst., 1339.
- **Ahmed Hamdi Akseki**, "Yeni İslâm Medreseleri Hakkında Bir Rapor", Sebilürreşad, XX, sy. 522, (Muharrem 1339): 11-16.
- **Ali Suavi**, Muhbir, sy.5, (9 Ramazan 1283/15 Haziran 1867).
- **Cahit Baltacı**, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Mat., İst., 1976.
- **Cevdet Paşa**; Maruzât, (haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İst., 1980.
- **Cevdet Paşa**, Tarih, İst., 1302 /1303.
- Düstür, I.Tertip, c.2, h.1290.
- **Ercan Yavuz**, Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman Olmayan Halkın Hukuki ve İçtimai Durumu (1300-1600), AÜDTCF., Ank., 1972. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- **Faik Reşit Unat**, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, MEB, Ank., 1967.
- **Fazlurrahman, İslâm**, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yay., İst., 1992.
- **Hidayet Vahapoğlu**, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, MEB., İst., 1997.
- **Hüseyin Atay**, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Dergah Yay., İst., 1983.
- **İbn Haldun**, Mukaddime, (çev. Süleyman Uludağ), İst., 1988, II.
- **İlknur Polat Haydaroğlu**, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ocak Yay., Ank., 1993.
- **İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı, Ank., 1965.
- **Katip Çelebi**, Mizanü'l-Hakk fi İhtiyar-il Ahakk, (haz. Orhan Şaik Gürsoy), MEB., İst., 1972.
- **Koçi Bey**, Koçi Bey Risalesi, (sad.Yılmaz Kurt), Ecdad, Ank., 1994.
- **Mehmed Akif Ersoy**, Safahat, (haz.Ömer Rıza Doğrul), İst., 1966.
- **M. Zeki Pakalın**, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.I-III, İst., 1971.
- **Muallim Cevdet**, Mektep ve Medrese, Çınar Yay., İst., 1978.
- **Mustafa Akdağ**, Celali Karışıklıkları, Erzurum, 1963
- **Mustafa Akdağ**, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları), Cem Yay., İst., 1995.
- **Mustafa Akdağ**, Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi, II, AÜDTCFY., Ank., 1971.
- **Mustafa Ergün**, Atatürk Devri Türk Eğitimi, AÜDTCFY., Ank., 1982.
- **Naci Hamdanizade**, Softalar ve Medreseler, Necm-i İstikbal Matbaası, İst., ts. : 6-13.
- **Naima Mustafa Efendi**, Naima Tarihi, (sad. Zuhuri Danışman), VI, Kardeş Matbaası, İst., 1969.
- **Necmettin Tozlu**, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ Yay., Ank., 1991.
- **Nesimi Yazıcı**, "Osmanlıların Son Dönemlerinde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", Diyanet İlmi Dergi, c.XXVII, sy. 4, (Ekim-Kasım-Aralık 1951): 55-123.
- **Niyazi Berkes**, Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İst., 1978.
- **Osman Ergin**, Türk Maarif Tarihi , I, Eser Mat., İst., 1977.
- **Şehabettin Tekindağ**, "Medrese Dönemi", Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, 1973.
- **Yahya Akyüz**, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), 7.bs., Alfa Yay., İst., 1999.
- **Yahya Akyüz**, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri, Ank., 1978.
- **Yaşar Sarıkaya**, Medreseler ve Modernleşme, İz yay., İst., 1997.

